

کتاب در یک نگاه

ابن بطوطه

■ محمدعلی موحد
■ طرح نو، ۱۳۷۶
■ ۲۷۲ ص

● علیرضا ذکاوتی قراگزلو

از جمله سودمندترین و پربرترین کتابها به لحاظ بررسی تاریخ اجتماعی، سفرنامه‌هاست که خود نوع ادبی خاصی به حساب می‌آید. از جمله بهترین سفرنامه‌ها و شاید بهترین سفرنامه اسلامی علی‌الاطلاق بتوان سفرنامه ابن بطوطه را نام برد که ترجمه کامل فارسی آن تقریباً سه دهه پیش از این توسط دکتر محمدعلی موحد صورت گرفته و اخیراً نیز در دو مجلد تجدید چاپ شده است.

در کتاب مورد بحث که دو بخش عمده دارد مؤلف که متخصص در موضوع ابن بطوطه است دو هدف داشته یکی معرفی این جهانگرد بی‌آرام و تشریح و تحلیل روحیات فردی او (۵۴-۱۷) و تلخیصی از سفرهای او (۱۴۶-۵۵) دوم توصیف دنیای اسلام در قرن هشتم از روی سفرنامه ابن بطوطه و منابع نزدیک به آن از جهت زمانی. در این بخش دوم است که مطالعات وسیع دکتر موحد (خصوصاً تعلیقاتش بر ترجمه سفرنامه) به او کمک کرده است که با قلمی روان و بدون پیچیدگی و سردرگمی - که میان نویسندگان اخیراً شایع شده است - بطور واضح با بعضی جهات زندگی قرن هشتم در دنیای اسلام از شرق چین تا اندلس و از مالزی و زنگبار تا ماورای قفقاز سیر دهد. دریغ است که جای بحث از «منابع تولید، مبادلات بازرگانی، خطوط مواصلاتی، وسائل حمل و نقل در خشکی و آب، شهرها و زندگی شهرنشینی و آداب و رسوم و سنتها» در این تحقیق خالی است (ص ۱۲) و چه خوب است که در چاپ بعد یا در کتاب مستقل دیگری این قسمتها را نیز استخراج و با توجه به منابع دیگر تصویری از زیربنای اقتصادی جامعه اسلام پس از حمله مغول و پس از جنگهای صلیبی که از دو سو رومی ما را گرفت به دست می‌دادند تا در مقایسه آنچه پیش از مغول و پیش از حملات وسیع ترکان بوده است (مثلاً قرن چهارم هجری که به تعبیر

فقیر بود مطلب را توضیح بدهیم. البته این چیزی نیست که آقای کریم پور نذاند، بلکه چیزی است که در «باغ مارشال» و بخصوص در «درماندگان عشق» به آن به نحو درخور عمل نشده است و ایرادات جزئی دیگر اثر بیشتر به تبع همین ایراد است، چرا که وقتی «نشان دادن» خصیصه اصلی داستان است و چون نباشد احتمال غش و ناعیاری در اثر بالا می‌رود.

این مطالب برای این گفته شد که توقع ما از اهل قلم بسیار بالاست، وگرنه «باغ مارشال» و حتی «درماندگان عشق» علیرغم این کاستی‌ها مزایای مهمی نیز دارند که از جمله شخصیت‌پردازی و ایجاد حالت تعلق در نوشته است و همین است که خواننده این آثار آنها را زمین نمی‌گذارد و تا به انتها می‌خواند، چرا که وقتی شخصیتی زنده شد، خود به خود خواننده به جزئیات و پایان زندگی و سرنوشتش علاقه‌مند می‌شود و می‌خواهد بفهمد که آن شخصیت داستانی چطور گره و مشکلات را پشت سر می‌گذارد و از گرفتاری‌ها بیرون می‌آید.

نویسنده در «باغ مارشال» از همان ابتدا شخصیت‌های داستانش را زنده عرضه می‌کند و با ایجاد تنش و اختلاف و حالت تعلیق و کشش داستانی، خواننده را با خود جلو می‌برد و همین کشش و جاذبه داستان است که ایرادات جزئی و توضیحی چندان به چشم نمی‌آید و خواننده با ولع داستان را پیش می‌برد، بخصوص اینکه این داستان از پیرنگ قابل قبولی برخوردار است و حوادث و شخصیت‌ها با هم تا حدود زیادی چفت و پیوسته‌اند و از درون هم بیرون می‌آیند. هرچند که شخصیت‌ها کمتر یا داستان تغییر می‌کنند!

اما بی‌شک در کنار این مزایا نکات دیگری هم است که خواننده تا انتها این آثار را می‌خواند و آن این است که اساساً این کتاب، طرف خطایش خوانندگان سختگیری که با آثار بزرگ جهانی آشنایی دارند نمی‌باشد و بیشتر یک اثر ژورنالیستی است با افت و خیزهایی که خواننده را خود می‌برد، بی‌آنکه به دقایق و نکات داستانی توجه درخور داشته باشد و جمیع این نکات راحتی در همان صفحه اول کتاب «باغ مارشال» هم می‌توان دید: «بخشی از مجله ابزرور اختصاص به زندانیانی داشت که از زندان بریکستون لندن آزاد می‌شدند و در صورت تمایل به مصاحبه، تمام و یا قسمتی از زندگی و دلیل جرم و دوران محکومیت‌شان در ماهنامه به چاپ می‌رسید. چون کسی که بعد از بیست سال محکومیت می‌خواست آزاد شود ایرانی بود و من هم ایرانی بودم از طرف سردبیر مجله انتخاب و برای مصاحبه با او عازم زندان بریکستون شدم» (ص ۱)

به راحتی با قدری دقت می‌توان کلمات غیرداستانی را یافت، به راحتی سبک گزارشی و توضیحی مشهود است، اما از همان بند اول خواننده عادی را درگیر می‌کند و به دنبال خود می‌کشد. چنین خواننده‌ای شاید کمتر به نکات و ایراداتی از آن دست که اشاره رفت، توجه دارد و اساساً تلقی‌ای که از رمان دارد چندان با این جزئیات ناهماهنگ نیست. □

همیشه بدون هدف حرکت کنند، خیلی زود خسته شده و از پا در می‌آیند... دوست داشتن امری طبیعی و از ضرورت‌های حتمی زندگی بشر است، چیزی است که بدون آن قطعاً حیات ممکن نیست؛ و یا لااقل مشکل است بدون عشق و علاقه و هدف معین زندگی سخت و طاقت‌فرسا می‌شود؛ عشق به خدا، عشق به خوبی، عشق به دیانت، عشق به فامیل و بالاخره عشق به بقا، اینها چیزهایی است که انسان را سرگرم کرده، او را از تفکر در اینکه زندگی برای چه خوب است و فلسفه آن چیست باز می‌دارد. عشق زنان و مردان نسبت به هم، سوای همه اینها، شعله سوزانی است که غالباً تمامی علایق دیگر را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد. وجود را مشتعل می‌کند و این شعله فروزان از حرارت جوانی تولید می‌شود و همین که رو به ضعف گذاشت، پرتو عذوق‌های دیگر در صفحه حیاتش ظاهر شده، مانع تاریکی روح و خاموشی شراره زندگی می‌شود» (ص ۷۱)

◀ نویسنده نه فقط گاه در روایت داستان دخالت می‌کند و پند و اندرزهای خود را می‌دهد، بلکه در مقدمه داستان هم به فلسفه‌بافی می‌پردازد و افکار و قصدی که از نوشتن داستان داشته خیلی صریح و بی‌پرده بیان می‌کند.

بی‌علت نیست که هم کتاب «درماندگان عشق» و هم کتاب «باغ مارشال» هر کدام دارای یک پیشگفتار است و نویسنده در آن‌ها قصد و نیت خود را از نوشتن این آثار توضیح داده است: «خوب بودن و خوب زیستن نخستین آرزوی انسانها در جامعه‌ای است که هر انسان عادی از آغاز حیات، اندیشه و خرد خویش را برای رسیدن به این منظور به کار و داشته است. ولی گاهی خواسته یا ناخواسته عواملی بر سر راه آدمیان قرار می‌گیرد که همه آن منظورها و آرزوها بر باد می‌رود...» (باغ مارشال، پیشگفتار)

ملاحظه می‌شود که نویسنده نه فقط گاه در روایت داستان دخالت می‌کند و پند و اندرزهای خود را می‌دهد، بلکه در مقدمه داستان هم به فلسفه‌بافی می‌پردازد و افکار و قصدی که از نوشتن داستان داشته خیلی صریح و بی‌پرده بیان می‌کند، در حالیکه رمان مانند هر هنر دیگری وسیله بیان خاص خود را دارد و با همین شیوه مفهوم خود را بیان و القاء می‌کند و این طریقه نشان دادن و ملموس کردن وقایع و شخصیت‌هاست، نه توضیح و تفسیر آنها. مثلاً اگر در حین رمانی می‌خواهیم به فقر یکی از شخصیت‌های داستانی اشاره بکنیم باید آن فقر را نشان بدهیم، نه اینکه با گفتن اینکه فلانی

شیرعلی خان لودی

مرآة الخيال

تذکره مرآة الخيال

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تذکره‌های زبان فارسی از چندین وجه حائز اهمیت هستند. یکی از دلایلی که بسیاری از اهل تحقیق و انتقاد به این تذکره‌ها مراجعه می‌کنند، آشنایی با دیدگاه‌های انتقادی گذشتگان است در واقع تذکره‌ها یکی از جمله آثار است که نظریه‌های انتقادی و نقد عملی در آنها به اشکال گوناگونی وجود دارد، بنابراین خواندن این آثار در واقع بهره‌گیری از دانش ادبی و نظریه‌های ادبی صاحب‌نظران گذشته است، اما این نکته را نیز از یاد نبریم که همه تذکره‌ها دارای ارزش یکسانی نیستند، برخی از این تذکره‌های ادب فارسی فقط به شرح احوال و ذکر اشعار بسنده کرده‌اند ولی گاه در برخی از تذکره‌ها بخصوص تذکره‌های عصر صفوی با نمود انتقادی دقیقی روبرو هستیم.

تذکره مرآة الخيال تألیف شیرعلی خان لودی که به تازگی به همت دانش پژوه جوان حمید حسنی و با همکاری بهروز صفرزاده به هیأتی آراسته چاپ و منتشر شد از جمله تذکره‌هایی است که می‌توان از آن بهره‌های زیادی برد. اگر چه این تذکره در مقابل تذکره‌های سراج‌الدین خان آرزو، یا تذکره آزاد بلگرامی از ارزش انتقادی بالایی برخوردار نیست اما با این وصف، این تذکره مشتمل بر فواید ادبی زیادی است که تاکنون به علت آن که در دسترس همگان نبوده است، رواج عام نیافت.

تذکره مرآة الخيال به جز این چاپ تاکنون ۳ بار در کلکته ۱۸۳۱ م. بصورت سربی در بریلی در ۱۸۳۵ م بصورت سنگی و در بمبئی در ۱۹۰۷ م. بصورت سنگی چاپ شده است. آقای حسنی تذکره مرآة الخيال را براساس متن چاپ بمبئی بازنویسی کرده است. این تذکره دارای ابواب و فصول متعدد است، به گونه‌ای که آن را به یک دانشنامه ادبی نزدیک کرده است. شیرعلی خان لودی پس از بیان خط و اقسام آن و حروف و الفاظ و اعراب به ذکر احوال و اشعار متقدمین از رودگی تا صائب و کلیم و شیدا پرداخته است. سپس باب اول به علم عروض و باب دوم به علم قوافی اختصاص یافت.

مؤلف علاوه بر ذکر احوال شعرا در بیان علم نفس یعنی دم، تفسیر و تأویل، استعاده، موسیقی، تعبیر خواب، وجود جنّیات، عشق، خمر، علم طب، احوال اقالیم سبّعه، غرائب عالم و علم اخلاق داد سخن داده است. شاید کمتر تذکره‌ای در زبان فارسی موجود باشد که تا این حد به لحاظ موضوعی گسترده باشد. یکی از ویژگیهای این تذکره حضور تذکره شاعرات (شاعران زن) چون مهری هروی، آقا بیگه، حجابی، همدمی و... است.

حمید حسنی و بهروز صفرزاده کتاب تذکره مرآة الخيال شیرعلی خان لودی را در نهایت دقت و امانت بازنویسی کرده‌اند و در پایان یادداشتهای خود را به عنوان مصحح آورده‌اند. این کتاب شاید بی‌غلط‌ترین کتاب چاپ شده در زبان فارسی باشد به گونه‌ای که مصحح حتی وجود یک غلط چاپی را در کتاب غیر ممکن می‌داند. □

● محمدرضا محمدی املی

آدام متر عصر رنسانس اسلامی است) بدانیم حملات ترکان غز و سپس مغول و آنگاه تیمور از شرق و حملات دویست ساله صلیبیان از غرب چه به روز مسلمانان و خاور میانه آورد. می‌شود احتمال داد که اگر این ویرانیهای پی در پی به وقوع نمی‌پیوست چه بسا انقلاب صنعتی در همین منطقه از جهان رخ می‌داد و الساعه نقشه عالم شکل دیگری داشت.

از این اگرها و مگرها که بگذریم در همین کتاب به همین مقدار که دکتر موحد تصویر کرده‌اند با دنیای زن در عالم اسلام در قرن هفتم و هشتم (۱۹۶-۱۳۹) و نهادهای مدرسه (۲۳۳-۲۰۰) و خانقاه (۲۷۸-۲۳۴) آشنا می‌شویم و ساختار حکومتهای آن زمان را با توصیف آسیب‌شناسی سیاسی آن در می‌یابیم (۲۸۰ به بعد). از بحثهای خوب و تازه این قسمت «دغدغه مشروعیت» (۳۱۰) و رویارویی دیانت و سیاست (۳۳۴-۳۳۵) می‌باشد. در همین دوران است که دو متفکر سیاسی ابن‌خلدون تونسلی در غرب اسلام و ضیاء برنی در شرق اسلامی با تکیه بر تاریخ، بینش و برداشتهای روشنگرانه‌ای از تحولات اجتماعی یافتند و اصولاً تاریخ‌نویسی که بعد از مغول رونق بیسابقه یافت حکایت از نوعی استشعار و حرکت به سوی (آگاهی تاریخی و اجتماعی دارد که مع‌الاسف این جریان نیز به رکورد برخورد. از فصول خواندنی کتاب «مقاسم جهان اسلام با جهان غرب در آستانه رنسانس» است (۳۵۶ به بعد).

ما مطالعه این کار تحقیقی و جذاب را به اهل تحقیق و نیز علاقه‌مندان به مباحث تاریخی و اجتماعی و شناخت گذشته دنیای اسلام توصیه می‌کنیم. □